

Bireysel Başvuru Kararlarının Bağlayıcılığı ve İcrası Sorunu ile Kurumsallaşma İhtiyacı

Doç. Dr. Ece Göztepe Çelebi
Bilkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

Amerikan anayasa hukuku ve hukuk sosyolojisi literatüründe Supreme Court'un kararlarının hukuk sistemine etkileri ve kararların icrası çok erken yıllarda bilimsel araştırma konusu¹ yapılmış olmasına rağmen, aynı şeyi Kıta Avrupası için söylemek mümkün değildir. Örneğin Almanya'daki geniş kapsamlı ve yoğun hukuk çalışmalarına rağmen, hukuk sosyolojisinin geniş anlamda hukukun topluma etkisini araştırmasına, normların tanınmasını/kabul edilmesini (*Akzeptanz*), yaptırımların etkisini incelemesine rağmen, özelde Federal Anayasa Mahkemesi'ni ender olarak inceleme konusu yaptığı görülmektedir². Türkiye'de ise ne hukuk, ne de siyaset bilimi alanında Anayasa Mahkemesi (AYM) kararlarının etkisi ve icrasının herhangi bir ampirik çalışmaya konu edilmediği görülmektedir.

2010 yılı anayasa değişikliğine kadar AYM'nin hukuk ve siyaset bilimi literatüründe - özellikle 1982 Anayasası döneminde - daha çok siyasi parti kapatma davaları, soyut norm denetimi üzerinden parlamento içi muhalefetin tarafı haline getirilmesi ya da yargısal aktivizm yoluyla siyasete müdahalesi başlıkları altında ele alındığı görülmektedir. Bunun yanında AYM'nin diğer yargı organlarıyla arasında bir işbirliği ilişkisi olduğunu da

1 Sadece en bilinen örnekler için bkz. Theodore L. Becker (1975), *The Impact of Supreme Court Decisions. Empirical Studies*, NY: OUP; L. Baum (1976), "Implementation of Judicial Decisions: An Organizational Analysis", *American Politics Quarterly*, Vol. 4, s. 86-114; Bradley C. Canon/Charles A. Johnson (1999), *Judicial Policies. Implementation and Impact*, 2. Edition, Washington D.C.: CQ Press; Stephen L. Wasby (1970), *The Impact of the United States Supreme Court: Some Perspectives*, Homewood.

2 Hubert Rottleuthner (1981), *Rechtstheorie und Rechtssoziologie*, Freiburg i.Br.: Alber; Gertrude Lübbe-Wolff/Hagen Huf (Hrsg.) (1999), *Wirkungsforschung zum Recht*, Baden-Baden: Nomos; Hagen Hof/Martin Schulte (Hrsg.) (2001), *Wirkungsforschung zum Recht III: Folgen von Gerichtsentscheidungen*.

söylemek çok mümkün değildir. Yetkilerindeki işlevsel ayrılık, AYM'nin diğer yargı organlarıyla ve diğer yargı organlarının AYM ile içtihadı bir işbirliği geliştirmesine olanak tanınmamıştır. Norm denetimi kapsamında AYM'nin asıl muhatabı olarak sadece yasakoyucu görülmüş, ama norm denetiminde Mahkeme'nin temel hak ve özgürlükler ya da değiştirilemez ilkelere ilişkin yorumlarının bütün yargı organlarıyla arasında bir diyalogun araçları olduğu büyük ölçüde göz ardı edilmiştir.

23 Eylül 2012'den itibaren AYM'nin bireysel başvuruları inceleme yetkisiyle birlikte Mahkeme'nin diğer yargı organlarıyla diyalog kurmasının zorunluluğu kaçınılmaz biçimde ortaya çıkmıştır. Bu yeni yetkiyle birlikte Mahkeme'nin bireysel başvuru kararlarının icrası sorununa paralel olarak, bu kararların muhataplarının çeşitliliği, AYM'nin şimdiye kadarki kalıplar çerçevesinde ele alınamayacağını ortaya koymuştur. Amerikalı hukukçu ve siyasetçi Charles Evan Hughes'un (1862-1948) ünlü "Anayasa, hâkimlerin olduğunu söyledikleri şeydir" sözü, bir başka Amerikalı hukukçu tarafından yüksek yargı ile derece mahkemelerinin ilişkisine şöyle uyarlanmıştır: "Yüksek Mahkeme'nin (*Supreme Court*) bir kararının içeriği, ilk derece mahkemesinin bunun ne anlama geldiğini söylediği şeydir"³. Anayasa Mahkemesi'nin bireysel başvuruya ilişkin kararlarının etkisi ve icrası sorunu, aslında bu cümlede berraklaşmaktadır. Öncelikle derece mahkemelerinin bu kararların sonucunu ve özünü kendi kararlarına aktarma konusunda gösterebilecekleri açık ya da örtülü direnç, sistem içi sorunların en önemlilerinden birisidir. Bu direnç, AYM'nin içtihatlarına karşı açık bir savaş biçiminde gösterilebileceği gibi, zamana yayarak kararı etkisizleştirme ya da kısmi icra biçiminde de olabilir. Buna bir de bireysel başvuru kararlarının diğer muhatapları eklendiğinde, sorunun karmaşıklığı daha da iyi anlaşılacaktır.

Bu çalışma kapsamında, öncelikle AYM kararlarının bağlayıcılığı (I) ve normatif düzenlemeler ışığında bireysel başvuru kararlarının özgüllüğü ele alınacak (II); Anayasa Mahkemesi'nin bireysel başvuru kararlarının muhataplarının kimler olduğu tartışılarak Mahkeme'nin vermiş olduğu bazı kararlar ışığında bu soru somutlaştırıldıktan sonra (III) bireysel başvuru kararlarının icrası için Almanya örneğinden hareketle bazı kurumsallaşma önerilerinde bulunulacaktır (IV).

3 J.W. Peltason, *Fifty-eight lonely men: Southern federal judges and school desegregation*, 1961, s. 21. Aktaran Werner Heun (2012), *Die Verfassungsordnung der Bundesrepublik Deutschland*, Tübingen: Mohr Siebeck, s. 213. (*A Supreme Court decision means, what the district court says it means*).

I. Anayasa Mahkemesi Kararlarının Bağlayıcılığı Sorunu: Genel İlkeler

2010 yılında 5982 sayılı kanunla Anayasanın 148. maddesinde genel esasları düzenlenen Anayasa Mahkemesi'ne (AYM) bireysel başvuru yolu, her ne kadar daha sonra 6216 sayılı "Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun"la ve Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü ile somutlaştırılmış olsa da, bireysel başvuruya ilişkin kararların bağlayıcılığı ve etkisi/icrası konusunda Anayasanın 153. maddesinde özel bir ek düzenleme yapılmamıştır. AY madde 153/VI AYM kararlarının bağlayıcılığı konusunda genel bir ilke öngörmekle ("Anayasa Mahkemesi kararları (...) yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını, gerçek ve tüzelkişileri bağlar") ve böylelikle hem AY madde 138/son fıkrasını ("Yasama ve yürütme organları ile idare, mahkeme kararlarına uymak zorundadır; bu organlar ve idare, mahkeme kararlarını hiçbir suretle değiştiremez ve bunların yerine getirilmesini geciktiremez"), hem de madde 11/I'i, Anayasanın yorumuyla yetkilendirilmiş en üst yargı makamı olan AYM için özelleştirmekle birlikte, AYM'nin yeni yetkisiyle ilgili bazı normatif boşlukların bırakıldığı görülmektedir.

Anayasanın 153. maddesinde esasen iptal kararlarına ilişkin düzenlemeler yer almakta, AYM kararlarının yürürlüğe girebilmesi için Resmi Gazete'de yayınlanma zorunluluğu genel bir ilke olarak öngörülmektedir. Her ne kadar yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması ve "değişik işler" başlığı altında verilen bazı kararların da Resmi Gazete'de yayınlanmadığı görülsede, iptal ve parti kapatma davaları için bu kural istisnasız geçerlidir. Oysa 2010 yılı anayasa değişikliğinde bireysel başvuru kararlarının Resmi Gazete'de yayınlanma zorunluluğu ile ilgili herhangi bir ek düzenleme yapılmamış, buna ilişkin düzenleme yetkisi yasakoyucuya bırakılmıştır.

6216 sayılı Kanununun 50/III maddesinde ise Mahkeme'nin kararlarının internet sitesinde yayınlanacağı, bu kararlardan hangilerinin Resmi Gazetede yayımlanacağına ilişkin hususların ise İçtüzükte gösterileceği belirtilmiştir. İçtüzük ise (madde 81/V) Resmi Gazetede yayınlanacak kararları seçme yetkisini Bölüm Başkanına vermiş ve "pilot karar niteliğinde ya da içtihadın ortaya konulması açısından ilkesel önemi haiz kararların" bu kapsamda kabul edileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla Anayasanın 153. maddesindeki gerekçeli karar, yürürlük ve yayınlanma ile kararların kesinliğine ilişkin düzenlemelerin,

AYM'nin yetkileri ve yetkilerin kendine özgü yapısı çerçevesinde, Anayasa, kanun ve AYM İhtüzüğü dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekecektir.

Burada öncelikle sorulması gereken soru, Anayasanın 153. maddesinin bireysel başvuruyu da kapsayacak biçimde değiştirilmemiş olmasının, AYM'nin bireysel başvuru kararlarının bağlayıcılığı ve kesinliği konusunda farklı bir yorumu zorunlu kılıp kılmadığıdır. Bu soruya olumsuz cevap verilmesi gerekir. Zira 5982 sayılı kanunla Anayasayı değiştiren anayasakoyucu, bireysel başvuruyla ilgili esas ve usule ilişkin düzenleme yetkisini yasakoyucuya bırakmış, ama genel ilkelerde bir değişiklik yapıldığına dair aksi yönde bir irade belirtmemiştir. Dolayısıyla Resmi Gazete'de yayınlanmış olup olmamasından bağımsız biçimde Anayasa Mahkemesi'nin istisnasız bütün kararları AY madde 153/son ve 138/son uyarınca kesin ve bağlayıcıdır.

2010 yılı öncesinde AYM'nin özellikle norm denetimine ilişkin kararlarının bağlayıcılığı konusundaki tartışmalara bakıldığında, asıl meselenin kararların kesinliği ve madde 153/son doğrultusunda kimleri bağladığı ile ilgili bir tartışma olmaktan çok, kararların hangi kısmının (hüküm fıkrasının mı, yoksa gerekçelerinin de mi) bağlayıcı kabul edileceği konusunda yoğunlaştığı görülmektedir⁴. Norm denetiminde salt hüküm fıkrasının bağlayıcı olduğunu ileri süren görüşlere yöneltilebilecek en önemli eleştiri, bazen sadece bir ya da birkaç sözcük ya da bağlacın iptalinden ibaret olan kararların içeriğinin, gerekçe olmaksızın anlaşılabilir olmasıdır. Öte yandan Mahkeme'nin gerekçe başlığı altında değindiği her hususun bağlayıcı olması gerektiğini savunmak da mümkün değildir. Çünkü bazı açıklamalar kararın esasına ilişkin olmadığı gibi, hukukilik de taşımamakta, dolayısıyla

4 Sadece hüküm fıkrasının bağlayıcılığını kabul eden görüşler için bkz. Ayhan Döner (2008), "Anayasa Mahkemesi Kararlarının Gerekçelerinin Bağlayıcılığına İlişkin Bazı Sorunlar", *Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan, C. II. (Anayasa Hukuku)*, Ankara: Yetkin Yayınları, s. 221 vd.; Yusuf Şevki Hakyemez (2008), "Anayasa Mahkemesi Karar Gerekçelerinin Bağlayıcılığı Sorunu", *Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan, C. II. (Anayasa Hukuku)*, Ankara: Yetkin Yayınları, s. 365 vd.; Yaşar Tunç (2010), "Anayasa Mahkemesi Kararlarının Bağlayıcılığı Konusuna Farklı Bakış", *Terazi Hukuk Dergisi*, Sayı: 47, s. 29 vd.; Kemal Gözler (2015), *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 18. Baskı, Bursa: Ekin, s. 437; Ergun Özbudun (2014), *Türk Anayasa Hukuku*, 15. Baskı, Ankara: Yetkin, s. 453.

Kararların gerekçelerinin de bağlayıcı olduğunu kabul eden görüşler için bkz. Turan Yıldırım (1993), "Anayasa Mahkemesi Kararlarının Bağlayıcılığı", *Anme İdaresi Dergisi*, Sayı 4, C. 26, s. 69 vd.; Bülent Tanör/NecmiYüzbaşıoğlu (2015), 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, 14. Baskı, İstanbul: Beta, s. 548; Fazıl Sağlam (2004), "Anayasa Yargısının Bazı Sorunları", *Bülent Tanör Armağanı*, İstanbul: Legal Yayınları, s. 524 vd.;

gelecekte verilecek kararlar bakımından da bağlayıcı olma niteliğinden uzaklaşmaktadır.

Bireysel başvuru kararları açısından ise mesele biraz daha fazla sorunu içinde barındırmaktadır. Bu kararlarda sadece gerekçelerin ne oranda bağlayıcı olduğu değil, aynı zamanda kararların başvuruçunun ötesine geçen “objektif” bir etkisinin olup olmadığı ve nihayetinde kararın gereklerini yerine getirme konusunda kimin asli muhatap olduğu sorusu da ortaya çıkmaktadır⁵. Bu çerçevede öncelikle normatif düzenlemelere bakılması, sonrasında ise Anayasa Mahkemesi’nin hukuk düzeni içindeki yeri ve işlevi doğrultusunda kararların muhataplarının kim olduğu sorusuna yanıt aranmalıdır.

II. Normatif Düzenlemeler ve Bireysel Başvuru Usulünün Özgüllüğü

6216 sayılı Kanunun “Kararlar” kenar başlığını taşıyan 50. maddesi, kanun tasarısından yasalaşma sürecinin sonuna kadar gerek Anayasa Alt Komisyonu’nda, gerekse Anayasa Komisyonu’nda esaslı tartışmalara neden olmuş ve bu doğrultuda çeşitli değişikliklere uğramıştır. Tasarının ilk halinde 3. fıkrada ihlalin bir kamu gücünün ihmalinden kaynaklanması halinde AYM’nin, “kararının hangi makam tarafından yerine getirileceğini ve özel durumlarda kararın yerine getiriliş şeklini belirleyebileceği” düzenlemesi

5 5 Alman literatüründe ise anayasa şikayetine ilişkin kararların da objektif etkiye sahip olduğu ve bütün kamu organları ile gerçek ve tüzel kişileri bağladığı konusunda bir tartışma olmamakla birlikte, kararın sadece sonuca doğrudan etkili gerekçelerinin mi (*ratio decidendi / tragende Gründe*), yoksa sadece hüküm fıkrasının mı bağlayıcı olduğu ve diğer hukuki tespit ve değerlendirmelerin (*obiter dicta*) ne ölçüde diğer organlar tarafından dikkate alınması gerektiği konusunda uzun yıllardır sürdürülen ve üzerinde mutlak olarak uzlaşılammış bir tartışma yürütülmektedir. Başlıca çalışmalar için bkz. Klaus Vogel (1976), “Martin Drath u.a. (Hrsg.), *Bundesverfassungsgericht und Grundgesetz. Festsache aus Anlaß des 25jährigen Bestehens des Bundesverfassungsgerichts* içinde, Tübingen: Mohr Siebeck, s. 568-627; Gernot Biehler (1991), “Zur Bindungswirkung von Urteilen des Bundesverfassungsgerichts”, *Deutsches Verwaltungsblatt (DVBl.)*, s. 1237-1239; Knut Wolfgang Nörr (2006), “Zur Bindungswirkung von Entscheidungsgründen: das Beispiel des deutschen Verfassungsgerichts”, W. Hamilton Bryson/Serge Dauchy (Hrsg.), *Ratio decidendi. Guiding Principles of Judicial Decisions* içinde, Berlin: Duncker&Humblot, s. 271-281; Georg Stricker (1995), “Subjektive und objektive Grenzen der Bindungswirkung verfassungsgerichtlicher Entscheidungen gemäß § 31 Abs. 1 BVerfGG”, *Die Öffentliche Verwaltung (DÖV)*, s. 978-985; Norbert Wischerman (1979), *Rechtskraft und Bindungswirkung verfassungsgerichtlicher Entscheidungen*, Berlin: Duncker&Humblot; Herbert Bethge (2004), “Die Rechtskraft im Verfassungsprozessrecht”, Christian Heinrich (Hrsg.), *Festschrift für Hans-Joachim Musielak* içinde, München: C.H.Beck, s. 77-103; Oliver Lepsius (1995), “Zur Bindungswirkung von Bundesverfassungsgerichtsentscheidungen”, Rupert Scholz u.a. (Hrsg.), *Realitätsprägung durch Verfassungsrecht* içinde, s. 103-117; Jan Ziekow (1995), “Die Bindungswirkung der Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts”, Jura, s. 522-529; Wolfgang Endemann (1970), “Zur Bindungswirkung von Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts im Verfassungsbeschwerdeverfahren”, Theo Ritterspach/Willi Geiger (Hrsg.), *Festschrift für Gebhard Müller* içinde, Tübingen: Mohr Siebeck, s. 21-38.

yer almaktaydı. CHP'li Komisyon üyesi İsa Gök'ün, ihlale konu mahkeme kararının iptali ile kararın hangi makam tarafından yerine getirileceğini belirleme yetkisinin Anayasanın 2, 148, 151, 152 ve 155 inci maddelerine aykırı olduğu ve Anayasanın 148 inci maddesinin yalnızca ihlalin tespiti yetkisini Mahkemeye verdiği, kuruluş kanunu ile Anayasada olmayan bir yetkinin tanınmasının yanlış olduğuna ilişkin itirazı diğer üyeler tarafından da kabul görmüş ve Alt Komisyon raporunda bu düzenlemeye yer verilmemiştir.

6216 sayılı Kanununun 50. maddesinin son şekli AYM'nin bireysel başvuru kapsamında vereceği karar olasılıklarını ikiye indirgemiş görünmektedir: İhlal kararı verilmesi halinde ihlalin ve sonuçlarının ortadan kaldırılması için yapılması gerekenlere hükmetmek ya da başvurucu lehine tazminata karar vermek (veya bu doğrultuda genel mahkemelerde dava açılması yolunu göstermek). Her ne kadar maddenin birinci ve ikinci fıkraları arasında bağımsız bir ilişki varmış gibi görünse de, AYM'nin "yapılması gerekenlere hükmetme" yetkisinin ikinci fıkradaki "yeniden yargılama yapılmak üzere dosyanın ilgili mahkemeye" gönderilmesiyle sınırlandığı anlaşılmaktadır. Özellikle madde 45'te öngörülen konu sınırlamaları dikkate alındığında, ihlal kararlarının bir mahkeme kararına ilişkin verilmesinin kaçınılmazlığı ortadadır. Nitekim Mahkeme'nin Eylül 2012 – Ekim 2016 döneminde vermiş olduğu ihlal kararlarında, kararlarının etkisini bu sınırlar içinde belirlediği ve tespit edilen ihlalin giderilmesinde başka çözümlere yönelmediği görülmektedir.

İçtüzüğün 79. maddesinin 2. fıkrasındaki düzenlemede ise, AYM'nin 6216 sayılı Kanununun 50. maddesinin 1. fıkrasında yer alan ve 2. fıkranın genel bir ifadesi gibi anlaşılıp uygulanan hükmün, açık bir şekilde birbirinin alternatifi olarak düşünülüp düzenlendiği görülmektedir. Buna göre, "Bölüm kararında, gerekli görüldüğü takdirde Kanununun 50'nci maddesinin birinci fıkrası doğrultusunda ihlalin ve sonuçlarının hangi şekilde ortadan kaldırılabileceği hususunda yapılması gerekenler belirtilir". Her ne kadar İçtüzük düzenlemesinin lafzı büyük oranda kanunun lafzıyla örtüşüyorsa da, "hangi şekilde" ibaresinin, kanun tasarısının ihlalin ihmalden kaynaklanması halinde AYM'ye tanıdığı yetkiden izler taşıdığı görülmektedir.

Bireysel başvuru kararlarında ortaya çıkan asıl sorun, bireysel bir davaya ilişkin ihlal kararının "objektif etkisi"nin ne olması gerektiği ya da olabileceği konusundaki belirsizlikten kaynaklanmaktadır. İhlal kararıyla

sonuçlanan bir başvurudaki somut mesele ile kararın içeriğindeki genel ilkeler birbirinden ayrılabilir mi? Ayrılabilirse, genel ilkelerin benzer bir olaya uygulanabilmesi, derece mahkemelerinin kararın gerekçesiyle bağlı olmasından mı, yoksa başvurucunun neredeyse aynı olan somut koşullarından mı kaynaklanmaktadır? Ya da iki unsurun birleşmesi mi gerekir?

Türkiye’de bu soruların önem kazandığı ve derece mahkemeleri tarafından olumsuz yanıtlandığı en çarpıcı örnek, tutuklu olan CHP’li milletvekilleri Mehmet Haberal⁶ ve Mustafa Ali Balbay⁷ için verilen, AY 19 ile 67’nin ilişkisinin ayrıntılı şekilde ele alındığı ihlal kararlarının, BDP’li milletvekilleri Kemal Aktaş ve Sema Irmak⁸, Faysal Sarıyıldız⁹, İbrahim Ayhan¹⁰ ve Gülser Yıldırım’ın¹¹ yargılanmakta oldukları Diyarbakır 5. ve tahliye taleplerinin reddine ilişkin itirazların incelendiği 6. Ağır Ceza Mahkemesi tarafından dikkate alınmamasında yaşanmıştır.

Diyarbakır 5. Ağır Ceza Mahkemesi sanıkların, Mustafa Balbay hakkında verilen ihlal kararıyla gerekçelendirilen tahliye taleplerini “Anayasa Mahkemesi kararlarının farklı etkilerinin olduğunu, soyut ve somut norm denetimi ile bireysel başvuru sonucu verilen kararların **etkisi, bağlayıcılığı, kesinliği ve uygulamasının** (abç) farklı olduğunu, iptal ve itiraz davaları neticesinde verilen Anayasa Mahkemesi kararlarının **genel hukuki bağlayıcılık gücüne sahip olduğunu**, (...) Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru sonucunda verdiği kararların soyut ve somut norm denetiminden farklı olarak **sadece davanın tarafı olan kişiler açısından etkili olacağını**, (...) Anayasa Mahkemesi kararının ilgili kişi ve başvuruya konu idari işlem ya da karar açısından **geçerli ve bağlayıcı olacağını**, başvurucu tarafından Anayasa Mahkemesince verilen 4/12/2013 tarih ve B. No: 2012/1272 sayılı karar emsal gösterilerek yapılan tahliye talebinin suçun vasfı, mevcut delil durumu, atılı suçun 5271 sayılı Kanun’un 100. maddesinin (3) numaralı fıkrasında sayılanlardan olması ve adli kontrol tedbirinin yetersiz kalacağını belirterek” tahliye taleplerini reddetmiştir¹².

6 2012/849 (Mehmet Haberal) (4.12.2013).

7 2012/1272 (Mustafa Ali Balbay) (4.12.2013).

8 2014/85 (Kemal Aktaş ve Sema Irmak) (3.1.2014).

9 2014/9 (Faysal Sarıyıldız) (3.1.2014).

10 2013/9895 (İbrahim Ayhan) (2.1.2014).

11 2013/9894 (Gülser Yıldırım) (2.1.2014).

12 2013/9894 (Gülser Yıldırım) (2.1.2014), par. 49.

BDP'li milletvekillerinin tahliyeleri ancak CHP'li milletvekilleriyle aynı yoldan geçerek, Anayasa Mahkemesi'ne yaptıkları bireysel başvuru üzerine hızla verilen ihlal kararları sayesinde gerçekleşmiştir.

Bu sorun sadece AYM-derece mahkemeleri ilişkisiyle de sınırlı değildir. Anayasa Mahkemesi'nin evli kadınların zorunlu olarak eşlerinin soyadını almalarıyla ilgili olarak verdiği üç ihlal kararına¹³ rağmen, yasakoyucu gerekli yasal düzenlemeyi yapmadığı gibi, nüfus müdürlükleri de bu ihlal kararlarıyla başvuruda bulunan, ama bu davaların başvurusu olmayan kişilerin taleplerini, bu kararların kendilerine ilişkin olmadığı ve genel bağlayıcılık niteliği taşımadığı gerekçesiyle reddetmektedir.

Bu nedenle bireysel başvuru kararlarının icrası sorunundan önce, bu kararların genel bağlayıcı niteliği sorusunun açıklığa kavuşturulması büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu soru yanıtlanmadığı sürece, tıpkı norm denetimi sonucunda yasakoyucunun iptal edilen kanun hükümlerini aynen ya da küçük, esaslı olmayan değişikliklerle tekrar yürürlüğe koyması¹⁴ örneğinde olduğu gibi, burada da tam aksi yönden, aynı tür ihlal iddialarının giderilmesi için herkesin tek tek başvuru yapması beklenecektir ki¹⁵, bu da yargı alanında temel hak ve özgürlüklerin korunmasında ne hiyerarşik, ne de işlevsel bir işbölümüne olanak tanıyan bir çözüm olacaktır.

Başta sorulan soruya geri dönecek olursa, AYM'nin bireysel başvuru kararları da tıpkı Mahkeme'nin diğer kararları gibi şekli ve maddi anlamda kesin hüküm teşkil edip genel bağlayıcı niteliğe sahiptir. Kararların varlık sebebinin bireysel bir ihlal iddiası olması, kararların hukuk sistemi içinde objektif bir etki doğuramayacağı biçiminde anlaşılabilir. Bu nedenle bir sonraki başlıkta ele alınacak olan "kararların muhatabı kimdir?" sorusunun bu objektif etki ışığında değerlendirilmesi zorunludur.

III. Anayasa Mahkemesi Kararlarının Muhatapları Kimdir?

Rogowski ve Gawron, Federal Alman Anayasa Mahkemesi (FAYM) kararlarının icrası üzerine yürüttükleri çalışmalarında, kararların muhataplarını beş ana başlık altına toplamıştır:

13 2013/2187 (Sevim Akat Eşki) (19.12.2013); 2014/5836 (Neşe Aslanbay Akbıyık) (16.4.2015); 2013/4439 (Gülsim Genç) (6.3.2014).

14 AYM "tekrar yasağı" kapsamında, bu uygulamanın Mahkeme kararlarını etkisizleştirme anlamına geldiği tespitine dayanarak bu kanun hükümlerini tekrar iptal etme yolunu seçmiştir. Bkz. E. 2000/14, K. 2000/21; E. 1996/61, K. 1996/35; E. 1995/39, K. 1995/45.

15 Nitekim Anayasa Mahkemesi de aynı konuda verdiği iki ihlal kararına karşın, başvuru yollarının tüketilmemiş olmasını ret nedeni saymıştır. Bkz. 2014/13367 (Ayşe Sena Sezgin Arslan) (15.4.2015).

1. Yasama organı,
2. Yürütme ve idare,
3. Diğer mahkemeler
4. Siyasal partiler, dernekler ve diğer kolektif çıkar grupları,
5. Yurttaşlar ve diğer sivil kuruluşlar¹⁶.

İlk bakışta son iki muhatap grubunun AYM kararlarından ne oranda etkilenecekleri ve bunların icrasından ne oranda sorumlu tutulabilecekleri açık olmasa da, hukuk sisteminin bütünselliği içinde bu aktörlerin ne denli önemli olduğu görülmektedir. Bu muhatap grubu içinde hiç kuşkusuz en önemlileri ilk üç gruptakilerdir. Yoğunluk derecesi bakımından derece mahkemelerini ilk sırada ele almak gerekir.

En önemli uygulama/sorun alanı hiç kuşkusuz diğer yargı organlarıyla Anayasa Mahkemesi ilişkisinde somutlaşmaktadır. Çünkü özellikle bireysel başvuru yolunun kabulünden sonra her kademedeki mahkeme, Alman hukukunda ortaya çıkan kavramla ifade edilecek olursa, temel hak ve özgürlüklerin sadece kamu-birey ilişkisinde değil, özel hukuk alanında da “dolaylı ışımaya etkisiyle” (*mittelbare Drittwirkung*) anayasa hukukunu uygulamak ve uyuşmazlıklarda somutlaştırmakla yükümlüdür¹⁷. Bu bağlamda AYM ile diğer mahkemeler arasında bir hiyerarşiden değil, işbirliği ilişkisinden (*Kooperationsverhältnis*) bahsedilmesi gerekir¹⁸. Ulusal düzeydeki bu işbirliği insan hakları alanında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) ile tamamlanmaktadır. Avrupa Birliği düzeyinde bunlara AB Adalet Divanı’nı da katarak “Avrupa Anayasa Birliği”nden bahseden hukukçular azımsanmayacak kadar çoktur¹⁹. Volkmann bu türden kavramların kurumlar arasında anlaşma, yorumlama ve oryantasyon işlevini yerine getirdiğini belirtmektedir. Bu ilişki hiyerarşik değil, yatay bir ilişkiye işaret eder. Her kademedeki ulusal, uluslararası ya da ulus-üstü mahkemeler yan yana,

16 Thomas Gawron/Ralf Rogowski (2015), “Die Wirkung des Bundesverfassungsgerichts”, Robert Chr. van Ooyen/Martin H.W. Möllers (Hrsg.): *Handbuch Bundesverfassungsgericht im politischen System* içinde, 2. Auflage, Wiesbaden: Springer VS içinde, s. 156 vd.

17 Federal Alman Anayasa Mahkemesi’nin daha ilk kararlarında bu ilke somutlaştırılmıştır. BVerfGE 3, 225 (231). Aynı zamanda bkz. Uwe Volkmann (2013), *Grundzüge einer Verfassungslehre der Bundesrepublik Deutschland*, Tübingen: MohrSiebeck, s. 201.

18 Volkmann (2013), s. 204.

19 Şu anda FAYM Başkanı olan Andreas Vosskuhle (2010), “Der europäische Verfassungsgerichtsverbund”, *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht (NVwZ)*, s. 1 vd.

birlikte ve aynı zamanda karşı karşıya durmaktadırlar. Bu durum ise sabit olmaktan çok değişken ve dinamik bir yapı arz etmektedir. “Son sözü” söyleme yetkisi, hiçbir kuruma bahşedilmemiştir²⁰. Başka bir ifadeyle, “Anayasa Mahkemesi ile derece mahkemeleri arasındaki ilişki hiyerarşik değil, iletişimseldir (*kommunikativ*). Bu nedenle de hukuki argümanlar ön plana çıkar ve diğer muhataplara göre daha iyi yapılandırılmış bir çerçevede bu ilişki gerçekleşir”²¹.

Modern sosyal sistem teorisine göre, sadece Anayasa Mahkemesi gibi toplum içinde belirli bir işlevi yerine getiren kurumlar değil, diğer tüm gelişmiş sosyal sistem bileşenleri kendi kendine işleyen (*autopoietic*) bir altyapı üstünde çalışır. Bu nedenle bir sistemin diğer bir sistemi doğrudan yönlendirmesi olanaklı görülmediğinden, sosyal sistem içi herhangi bir düzenleme (*regulation*) ancak öz-düzenlemeye eşlik ederse başarılı olacaktır. Yani Anayasa Mahkemesi kararlarının icrası ancak düzenlenmiş sosyal sistemlerin öz-düzenlemeyle bu talebe karşılık vermesi halinde mümkün olabilir. Anayasa mahkemesi kararlarının icrasıyla yükümlü olan organ ve kurumlar büyük çeşitlilik gösterdiğinden, kararların icrasının takibi de farklılaştırılmış mekanizmaların yaratılmasını zorunlu kılmaktadır²².

Bu nedenle AYM kararlarının icrasına ilişkin çalışmalarda temel yaklaşım, kararlara geçmişteki bir hukuki uyumsuzluğu çözen bir sonuç olarak değil, tam aksine gelecekteki hukuk siyasalarına ilişkin bir program olarak bakmaktadır²³. Bireysel başvuru kararlarının muhataplarına göre kararların etkisi değerlendirilecek olursa, hem Alman hukukundan, hem de Türk AYM kararlarından şu örnekler verilip gerekli çıkarımlar yapılabilir:

1. Yasama Organı

Yasama organı bakımından AYM kararlarının mantıksal ve zorunlu sonucu olarak bir mevzuat değişikliğinin gerektiği durumlarda, bu

20 Volkmann (2013), s. 213-214.

21 Gawron/Rogowski (2015), s. 156.

22 Ralf Rogowski (2013), “Constitutional courts as autopoietic organisations”, Michael Wrase/Christian Boulanger (Hrsg.), *Die Politik des Verfassungsrechts. Interdisziplinäre und vergleichende Perspektiven auf die Rolle und Funktion von Verfassungsgerichten* içinde, Baden-Baden: Nomos, s. 129 vd.

23 Thomas Gawron/Ralf Rogowski (2002), “Constitutional courts as autopoietic organisations”, Michael Wrase/Christian Boulanger (Hrsg.), *Die Politik des Verfassungsrechts. Interdisziplinäre und vergleichende Perspektiven auf die Rolle und Funktion von Verfassungsgerichten* içinde, Baden-Baden: Nomos, s. 241.

yükümlülüğünü ya hiç yerine getirmemesi ya da yeterince hızlı biçimde sorunu çözmemesi, AYM kararlarının etkisini ve bireysel başvurunun işlevini zayıflatacak bir durum doğuracaktır²⁴.

Bireysel başvuru kararları bakımından norm denetiminden farklı olarak, ihlal kararlarının dayandığı norm anayasaya aykırı bir nitelik taşıyorsa ya da anayasaya uygun yorum yapılarak idarede uyum sağlanması mümkün görünmüyorsa (bkz. soyadı kararları) yasama organının hareketsizliği özel bir problem alanı oluşturmaktadır. Bu durumda AYM'nin yasama organını harekete geçmeye zorlayacak araçlardan yoksun olması, verdiği bireysel başvuru kararlarının etkisini azaltma tehlikesini de içinde barındırmaktadır.

2. Yürütme Organı

Almanya'da FAYM kararlarının idare üzerindeki, özelde de kolluk gücünün kullanılmasıyla ilgili en doğrudan etkisi, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının genel ilkelerini ortaya koyan "Brokdorf" kararıyla²⁵ gerçekleşmiştir. Bu kararın toplantı, gösteri ve protesto kültürünün hukuk düzeni içinde güçlendirildiği saptaması, herkes tarafından kabul görmektedir. Öncelikle bu hakkın kullanılması kapsamında ceza ve idare mahkemeleri, o zamana değin uyguladıkları sınırlayıcı yaklaşımdan vazgeçmişlerdir. Bunun yanı sıra kolluk güçlerinin ve savcılıkların bu hakkın kullanılmasına yönelik taktik, politika ve yaklaşımları da değişmiş; toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı kolluk güçlerinin yetki alanına giren bir unsur olmaktan çıkıp demokratik siyasal hayatın özüne ve çatışmaların çözülmesinin barışçıl bir aracına dönüşmüştür. Son olarak bu içtihat, Polis Akademilerinde polislerin eğitimlerindeki temel yaklaşıma da nüfuz etmiştir²⁶.

AYM'nin Kristal-İş²⁷ ilgili verdiği ihlal kararının sendika hakkının kullanılması bakımından ya da AY'nin 17. maddesinin usul boyutunun ihlal

24 Almanya için bu duruma örnek olarak kürtaj, nüfus sayımı, faizin vergilendirilmesi, okullarda haçın kaldırılması vb. kararların yasakoyucu tarafından gönülsüzce ele alınması örnekleri verilmektedir. Krş. Helmuth Schulze-Fielitz (2001), "Wirkung und Befolgung verfassungsgerichtlicher Entscheidungen", Peter Badura/Horst Dreier (Hrsg.), *50 Jahre Bundesverfassungsgericht* (Bd. 1) içinde, Tübingen: Mohr Siebeck, s. 416.

25 BVerfGE 69, 315 vd.

26 Thomas Gawron (2013), "Das ferne Gericht – Wirkungsanalysen zum Verhältnis zwischen Bundesverfassungsgericht und Verwaltungsbehörden, Michael Wrase/Christian Boulanger (Hrsg.), *Die Politik des Verfassungsrechts. Interdisziplinäre und vergleichende Perspektiven auf die Rolle und Funktion von Verfassungsgerichten* içinde, Baden-Baden: Nomos, s. 232.

27 2014/12166 (Kristal-İş Sendikası) (2.7.2015).

edilmesiyle ilgili olarak verdiği pek çok kararın²⁸, idare üzerinde aynı etkiyi doğurması haklı olarak beklenmelidir.

3. Yargı Makamları

Öte yandan Brokdorf kararı, FAYM ile derece mahkemeleri arasındaki gerilimli ilişkinin de bir örneğini oluşturmaktadır. Kuzey Ren Vestfalya eyaletindeki Münster Yüksek İdare Mahkemesi ile FAYM'nin 1. Komisyonu arasında uzun yıllardır süregelen ve hâlâ kesin çözüme bağlanamamış içtihat farklılığı, anayasa hukuku literatürünün klasik örneklerinden birisi haline gelmiştir. Nazilerin gösteri yürüyüşlerinin yasaklanmasının anayasal dayanakları konusunda iki mahkeme arasındaki görüş farklılığı ve Yüksek İdare Mahkemesi'nin, kararlarını kaldıran 1. Komisyon kararlarına rağmen ısrarla aksi yönde kararlar vermeye devam etmesi, Anayasa Mahkemesi kararlarının bağlayıcılığı ve icrası sorununun basit bir cevabı olmadığına güzel bir örneğini oluşturmaktadır²⁹. Derece mahkemelerinin, AYM'nin yerleşik denebilecek içtihadına rağmen kendi içtihatlarında ısrar etmesi ve aynı konudaki şikayetlerin sürekli biçimde AYM önüne taşınması, AYM kararlarının bağlayıcılığı ve icrası sorununun orta vadede bir krize dönüşmesine yol açabilecektir.

Alman anayasa hukukçusu ve eski FAYM üyelerinden Brun-Otto Bryde, derece mahkemeleri ile AYM arasındaki işbölümünün maddi formüllerle değil, ancak işlevsel-hukuki ölçütlerle çözülebileceğini belirtmektedir. Bryde'ye göre, temel hak ve özgürlüklerin derece mahkemeleri tarafından da yorumlanması zorunluluğu, AYM'nin temel hak ve özgürlüklerin ihlalinin "spesifik" olup olmadığını denetlemekle yükümlü olması sonucunu doğurmaktadır. Ancak bu ilk görev ayrımı çabası dahi, AYM'nin maddi olguların denetlenmesinden tamamen dışlandığı biçiminde anlaşılabilir³⁰.

Nitekim Türk Anayasa Mahkemesi'nin yerleşik içtihadı haline gelen ve kanun yolu şikayeti olarak adlandırdığı davalarda, derece mahkemelerinin

28 Örneğin bkz. 2013/6576 (Zeki Üçok) (18.11.2015); 2013/5545 (Turan Günana) (15.12.2015); 2013/2659 (Arif Haldun Soygür) (15.10.2015); 2013/2438 (Şenol Gürkan) (9.9.2015); 2013/2015 (Hamdiye Aslan) (4.11.2015).

29 Bu tartışmanın ana hatları için bkz. Ulrich Battis/Klaus Joachim Grigoleit (2001), "Die Entwicklung des versammlungsrechtlichen Eilrechtsschutzes – Eine Analyse der neuen BVerfG-Entscheidungen", *Neue Juristische Wochenschrift (NJW)*, s. 2051.

30 Brun-Otto Bryde (2001), "Tatsachenfeststellungen und soziale Wirklichkeit in der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts", Peter Badura/Horst Dreier (Hrsg.), *50 Jahre Bundesverfassungsgericht* (Bd. 1) içinde, Tübingen: Mohr Siebeck, s. 548.

maddi olguların kanunlar çerçevesinde değerlendirilmesi görev ve yetkisine tek müdahale olanağı olarak kanunun yorumlanmasında “açıkça keyfilik ve bariz takdir hatası” yapılmış olması ölçütü, mutlak bir maddi formüle değil, temel hak ve özgürlüklerin korunmasında işlevsel işbölümüne dayanıldığını göstermektedir.

4. Diğer Toplumsal Aktörler Bakımından

AYM kararlarının uzman olmayan kamuoyu ve basın tarafından algılanma ve tartışılma biçimi, yasama, yürütme ve yargı organları arasındaki diyalogdan farklı şekilde gerçekleşmektedir. Kararın hukuki argümanları ve gerekçeler, uzman olmayan kamuoyu için tek ya da iki unsura indirgenmekte, böylece “kolay anlaşılır” bir formata sokulmaktadır. Bu yolla kararın önemi sınırlanmakla birlikte, siyasetin aktörleri ve kurumlar için başka hareket alanları açılabilmektedir³¹. Diğer yandan AYM kararlarının içeriği sınırlı da olsa basına konu edilmesi, Mahkeme’nin bir “yurttaş mahkemesi” olmasının da önünü açmaktadır.

IV. Somut Kurumsallaşma Önerileri

Anayasa Mahkemesi’nin verdiği bireysel başvuru kararları 6216 sayılı Kanunun 50/III maddesi uyarınca ilgililere (ki bunlar başvuru dışında yargılamanın yenilenmesine karar verilmesi halinde ilgili derece mahkemesi ya da tedbir kararlarının bazılarında olduğu gibi ilgili bakanlık, valilik ve Cumhuriyet Başsavcılığı³² ya da Göç İdaresi Genel Müdürlüğü ve ilgili Emniyet Müdürlüğü³³ olabilmektedir) ve Adalet Bakanlığına tebliğ edilmektedir. Kararların hüküm fıkrasında bazen kararın Adalet Bakanlığına tebliğine ilişkin bir hususa yer verilmemekle birlikte, tebliğin her koşulda yapıldığını varsaymak gerekir.

6216 sayılı Kanunun 49/II maddesiyle bir başvurunun esasına girildiğinde kendisine esas hakkında görüş bildirme yetkisi verilen Adalet Bakanlığı’na yapılan tebligatın yanında Mahkeme, bazı kararlarının İçişleri Bakanlığı’na da bildirilmesine karar verebilmektedir. Özellikle Anayasanın

31 Bunu olumlayan biçimde bkz. Schulze-Fielitz (2001), s. 406 vd.

32 Güneydoğu’daki sokağa çıkma yasaklarıyla ilgili olarak verilen tedbir kararlarında olduğu gibi, bkz. 2016/3646 (Nihat Yalçın vd.) (29.2.2016); 2016/3349 (Ahmet Pervane ve İHD) (24.2.2016); 2016/2602 (Ferhat Balcal vd.) (12.2.2016); 2016/1905 (Mehmet Senan Dağlı vd.) (3.2.2016); 2016/1652 (Mehmet Yavuzel vd.) (29.2.2016); 2013/9673 (RidaBoudraa) (30.12.2013).

33 2013/9673 (RidaBoudraa) (30.12.2013); 2015/16437 (Uthman Deya Ud Deen Eberle) (10.11.2015).

17. maddesinde güvence altına alınan yaşama, maddi ve manevi varlığın korunması, işkence, eziyet ve insan haysiyetiyle bağdaşmayan ceza ve muamele yasaklarının³⁴, Anayasanın 34. maddesinde güvence altına alınan toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının³⁵ ya da 26. maddedeki ifade özgürlüğünün³⁶ ihlali halinde, tebliğatın muhataplarının İçişleri Bakanlığı'nu da kapsayacak biçimde artırıldığı görülmektedir.

Anayasa mahkemelerinin ne kendine ait bir icra organı, ne de kararlarının icrasının ne oranda gerçekleştirildiğini kontrol edebilecek araçları vardır³⁷. Anayasa mahkemeleri, kendi kararlarının uygulanmasını bizzat güvence altına alacak icra mekanizmalarından yoksun olduğu için, kararlarının öncelikle kararların muhatapları (yasama, yürütme, idare, diğer yargı organları ve son olarak toplumsal aktörler) tarafından kabul görmesi ve muhataplarının kendi yetki alanları içinde bu kararları içselleştirmeye ve uygulamaya ikna olması gerekmektedir³⁸. Çünkü Anayasa Mahkemesi kararlarının normatif bağlayıcılığı ve kararların hukuki etkisinin yasayla düzenlenmiş olması, kararların icrasının önkoşulu olmakta birlikte, tek ve mutlak güvencesi değildir. Kendi icra makamına sahip olmayan anayasa mahkemeleri, görece özerk nitelikteki diğer kamu organlarının işbirliğine muhtaçtırlar. Buna ek olarak, kararları icra edecek kamusal organla Anayasa Mahkemesi'nin görüşlerinin örtüşmesi (*reconcile*) gerekir ki, kararın sonucu ve etkisi, kararda öngörüldüğü/amaçlandığı gibi olabilsin³⁹.

Anayasa Mahkemesi kararının ilgililere tebliğ edilmesinden sonra sorulması gereken soru, bundan sonra kararların kaderinin ne olduğudur. Bu soruyu, yasama ve yürütme, yargı ve diğer toplumsal aktörler olmak üzere üç başlık altında incelemek yerinde olacaktır:

Bu çalışma kapsamında Adalet Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve TBMM'ye bizzat ve BİMER üzerinden, kendilerine iletilen Anayasa Mahkemesi

34 2013/6576 (Zeki Bingöl – 2) (18.11.2015); 2013/6359 (Deniz Yazıcı) (10.12.2014); 2013/3924 (Ali Rıza Özer vd.) (6.1.2015); 2013/2659 (Arif Haldun Soygür) (15.10.2015); 2013/2438 (ŞenolGürkan) (9.9.2015); 2013/293 (Cezmi Demir vd.) (17.7.2014).

35 2013/3924 (Ali Rıza Özer vd.) (6.1.2015); 2013/2394 (Osman Erbil) (25.3.2015).

36 2013/8503 (Ergün Poyraz – 2) (27.10.2015).

37 Federal Alman Anayasa Mahkemesi ile ilgili bu tespit için bkz. Erhard Blankenburg/Hubert Treiber (1982), "Die geschlossene Gesellschaft der Verfassungsinterpreten", *Juristenzeitung*, s. 548.

38 Volkmann (2013), s. 185; Heun (2012), s. 214.

39 Gawron/Rogowski (2002), s. 240.

kararlarının gereklerini nasıl yerine getirdikleri sorulmuştur. Adalet Bakanlığı Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü İnsan Hakları Dairesi Başkanlığı Bireysel Başvuru Bürosu'ndan alınan bilgiye göre, bu birime gelen bireysel başvuru kararları orada görevli hâkim tarafından incelenerek, görevlinin ifadesiyle, “mahalline” (ilgili birime) gönderilmektedir.

İçişleri Bakanlığı'ndan ise bu hususla ilgili ayrı bir birim olmadığı öğrenilmiştir. Uzun bir telefon zincirinden sonra varılan son noktada, Strateji Geliştirme Başkanlığı'ndan edinilen bilgiye göre Bakanlık, kendilerine gönderilen kararları inceleyerek bir yazı ile “ileride yapılacak düzenlemelere belki esas alınır” düşüncesiyle ilgili birime göndermektedir. Ancak bu “ilgili birimin” ne olduğu hususu somutlaştırılmamıştır.

Her iki bakanlıktaki görevlilere, “Kararın gereğinin neler olduğu hususunda bir genelge düzenleniyormu?” ya da “Başka bir işlem yapıyor mu?” sorusuna olumsuz yanıt verilmiştir. BİMER üzerinden yapılan başvurunun, konu yargıyı ilgilendirdiğinden Adalet Bakanlığı'na iletildiği bilgisi dışında henüz herhangi bir cevap alınamamıştır. TBMM'ye yöneltilen soru ise, bireysel başvuru kararlarının icrası için gerekli olan işlemleri gerçekleştirmek ve denetimini yapmak üzere TBMM bünyesinde bir görevlendirme yapılıp yapılmadığı olmuştur. Bu soruya da olumsuz cevap verilmiştir⁴⁰.

1. Yasama Bakımından

AYM'nin verdiği kararların öncelikli muhatabı yargı organları olmakla birlikte, tespit edilen ihlalin özellikle temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında “kanunilik” şartı yerine getirilmediği için gerçekleştiği belirtildiğinde, karar kendisine doğrudan gönderilmese de yasama organının harekete geçme zorunluluğu olduğu açıktır. Bu ihtiyacın en tipik örneklerini Medeni Kanun'la ilgili ihlal kararlarında görmek mümkündür. Boşanma davası sonrasında velayet hakkı annesine tanınan çocuğun, annenin soyadını alması için açılan davanın reddedilmesi üzerine, AYM'nin verdiği ihlal kararı sonrasında yasama organının tespit edilen düzenleme boşluğunu doldurması uygulamada birlik sağlanması ve hukuki belirlilik ilkesi bakımından zorunludur⁴¹.

40 Bütün yazışmaları ve telefon görüşmelerini yapan ve bir cevap alınca kadar ısrarından vazgeçmeyen değerli asistanım Mert Albaz'a yardımları için çok teşekkür ederim.

41 2013/3434 (Hayriye Özdemir) (25.6.2015), par. 67; 2013/7979 (Gülbu Özgüler) (11.11.2015) (bu kararında Mahkeme ilkinden farklı olarak AY 20. madde ile birlikte değerlendirilen 10. maddedeki eşitlik ilkesine dayanarak ihlal kararı vermiştir).

Aynı şekilde evli kadınların kendi soyadlarını kullanamamalarını bir ihlal olarak değerlendiren Mahkeme'nin kararlarının⁴² "zımni ilga" gerekçesinin içerdiği bazı yapısal sorunlar nedeniyle, yasama organının harekete geçmesi ve Medeni Kanununun 187. maddesini CEDAW madde 16 ve AYM kararının gerekçesi doğrultusunda yeniden düzenlemesi zorunludur. Çünkü salt Mahkeme kararıyla hem idarenin bir örnek uygulama yapması güvence altına alınamamıştır, hem de MK 187. maddedeki düzenlemeyi bir "hak olarak" görüp uygulanmasını talep edenlerin (yani sadece kocasının soyadını kullanmak isteyen evli kadınlar) hukuki durumu belirsizliğini korumaktadır.

Bugüne dek 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 88-94. maddelerine dayanılarak gerçekleştirilen zorunlu aşı uygulamasının, AYM tarafından kanunilik şartı karşılanmadığından ihlal kararıyla sonuçlandırılması⁴³ üzerine, ihlal kararı sadece ilgili derece mahkemesine gönderilmiştir. Ancak kararın açıklanması üzerine Sağlık Bakanlığı hemen bir açıklama yaparak, Bakanlık tarafından konuyla ilgili mevzuat çalışması başlatıldığını duyurmuştur⁴⁴. Bu örnekte de görüldüğü üzere, AYM kararlarının kamuoyunda etkili şekilde duyurulması halinde kararların doğal muhataplarının kendiliğinden harekete geçtiği görülmektedir.

2. Yürütme Bakımından

Yürütme ve idarenin AYM kararlarının gereklerini yerine getirip getirmediğinin takip edilmesinin önemi, yabancıların sınır dışı edilmeden önce, tedbiren tutuldukları Geri Gönderme Merkezleri'ndeki yaşam koşullarının insan haysiyetiyle bağdaşmayan muamele kapsamında değerlendirilmesi örneğinde de görüldüğü gibi büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda AYM'nin Kumkapı Geri Gönderme Merkezi'ndeki yaşam koşullarının "insan haysiyetiyle bağdaşmayan muamele düzeyinde olduğu gerekçesiyle, Anayasanın 17. maddesinin ihlal edildiğine" ilişkin kararının, sadece somut olayla sınırlı etkisi olduğu ve İçişleri Bakanlığı'na Bağlı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'ne yaşam koşullarının değiştirilmesi yönünde herhangi bir ödev yüklediği söylenemez⁴⁵.

42 2014/5836 (Neşe Aslanbay Akbıyık) (16.4.2015); 2013/2187 (Sevim Akat Eşki) (19.12.2013); 2013/4439 (Gülsim Genç) (6.3.2014).

43 2013/1789 (Halime Sare Aysal) (11.11.2015).

44 <http://www.haberturk.com/saglik/haber/1174446-saglik-bakanligindan-zorunlu-asi-aciklamasi> (30.12.2015).

45 Bkz. 2014/13044 (K.A.) (11.11.2015).

Benzer şekilde AYM'nin sistematik olarak, makul sürede yargılama yapılmadığı gerekçesiyle ihlal kararı verdiği Kızıltepe'deki mahkemeler hakkında (hukuk, iş ve tapulama mahkemesi olması farketmeksizin) Adalet Bakanlığı'nun nasıl bir tedbir aldığı, yargı örgütünün ihlal kararlarının sonunu getirecek biçimde yeniden yapılandırılması için bir reform çalışmasının sürdürülüp sürdürülmediğinin takip edilmesi büyük önem taşımaktadır⁴⁶. Bireysel başvuru yolunun bir hukuk sisteminde kabul edilmesinin nihai amacının, Anayasa Mahkemesi'nin iş yükünün artırılması değil, derece mahkemelerinin temel hak ve özgürlükleri anayasaya uygun yorumlayarak uygulaması ve yapısal eksikliklerin bu yolla giderilmesi olduğunun unutulmaması gerekir.

Benzer şekilde, KESK ve Eğitim-Sen'in İzmir'deki protesto eylemlerinde kolluk güçlerinin eylemcilere müdahalesini her bir başvuru bakımından ayrı ayrı inceleyerek, "barışçıl gösteri" ve kolluk güçlerinin orantılı güç kullanımına ilişkin ölçütleri ulusal ve uluslararası güvenceler ışığında somutlaştıran AYM kararı⁴⁷, idarenin genel olarak muhatap olduğu kararlardandır. Bu doğrultuda İçişleri Bakanlığı tarafından kolluk güçlerinin eğitiminden başlayarak bütün toplantı ve gösteri yürüyüşlerinde bu ölçütlere uyulması için harekete geçilmesini beklemek, AYM kararlarının bağlayıcılığı ve icrası bakımından varılması gereken tek mantıksal sonuçtur.

Son olarak, Kristal-İş grevinin Bakanlar Kurulu kararıyla millî güvenlik ve genel sağlık sebebiyle altmış gün süreyle ertelenmesi üzerine, AYM'nin AY madde 51'deki sendika hakkının ihlal edildiğine karar vermesi ve gerekçesinde, norm somutlaştırması yapılmasının zorunlu olduğunu, zorlayıcı nedenin inandırıcı biçimde ve açıklıkla ortaya konması gerektiğini belirtmesi⁴⁸, sadece davanın esasına bakan Danıştay bakımından değil, gelecekte bu türden erteleme kararı almayı düşünen Bakanlar Kurulu için de bağlayıcı ve yön göstericidir.

46 Sadece bkz. 2014/7039 (Ali Nuri Özmen vd.) (22.6.2015) (53 yıl); 2014/7037 (Celal Özdemir) (17.3.2016) (50 yıl); 2013/6261 (Mahmut Sarıdağ vd.) (7.3.2014) (56 yıl); 2013/1122 (Sultan Tokay vd.) (26.6.2014) (22 yıl); 2014/998 (Ünsal Karahan vd.) (8.9.2014) (29 yıl); 2014/1589 (Zübeyde Çaçan vd. - 2) (8.9.2014) (50 yıl); 2013/9061 (Kemal Ertaş vd.) (8.9.2014) (38 yıl); 2014/1584 (Zübeyde Çaçan vd.) (8.9.2014) (50 yıl).

47 2013/3924 (Ali Rıza Özer vd.) (6.1.2015).

48 2014/12166 (Kristal-İş Sendikası) (2.7.2015), par. 81-82.

3. Yargı Bakımından

Bireysel başvuru kapsamında verilen ihlal kararlarının gereğini yerine getirmek üzere yeniden yargılama yapmakla görevlendirilen derece mahkemelerinin nasıl kararlar verdiği, mevcut durumda sistematik bir denetimin ya da bilimsel incelemenin konusu değildir. Oysa Anayasa Mahkemesi'nin vermiş olduğu, adil yargılanma hakkının ihlal edildiğine ilişkin yüzlerce karar, hem doğrudan ilgili derece mahkemesinin, hem de bütün yargı organlarının yargılama pratiğini etkileyecek niteliktedir. Bu etkinin kurumsal bir yapılanma çerçevesinde takip edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması hukuk sisteminin bütünselliği ve tutarlılığı açısından zorunludur.

Bunun yanında yüksek yargı organlarının yerleşik içtihatlarında değişiklik yapmasını zorunlu kılan AYM kararlarının da ne ölçüde uygulandığının kurumsal ve sistematik takibi henüz yapılmamaktadır⁴⁹. Yine bu kapsamda, 5233 sayılı Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkındaki Kanunun uygulanmasında Danıştay'ın geliştirdiği objektif ölçütlerin, her zaman başvuruçunun öznel durumuyla birlikte ele alınması gerektiğine ilişkin önemli AYM'niniçtihadının, idare mahkemeleri ve Danıştay tarafından ne oranda uygulandığı da bilinmemektedir⁵⁰.

4. Diğer Toplumsal Aktörler Bakımından

AYM kararlarının uzman olmayan kamuoyu ve basın tarafından algılanma ve tartışılma biçimi, yasama, yürütme ve yargı organları arasındaki diyalogdan biraz daha farklı biçimde gerçekleşmektedir. Kararın hukuki argümanları ve gerekçeler, uzman olmayan kamuoyu için tek ya da iki unsura indirgenmektedir. Bu yolla kararın önemi sınırlanmakla birlikte, siyasetin aktörleri ve kurumlar için başka hareket alanları açılabilir⁵¹. AYM'nin 25.4.2014 tarihinde verdiği 1 Mayıs kutlamalarının Taksim'de yapılmasının İstanbul Valiliğince yasaklanmasına karşı yapılan bireysel başvuru⁵² buna

49 Örneğin, tutuklama tedbiri bir yaptırım olmadığından aynı dosya kapsamındaki her bir suç için azami tutukluluk süresi olan beş yılın ayrı ayrı hesaplanmasının kabul edilemez olduğuna ilişkin AYM kararının, Yargıtay'ın tutukluluk süresinin her bir suç için ayrı ayrı hesaplanması yönündeki yerleşik içtihadını değiştirmesi örneğinde olduğu gibi. Bkz. 2012/239 (Ramazan Aras) (2.7.2013), par. 50; 2012/521 (Burak Döner) (2.7.2013), par. 48; 2013/7792 (Çetin Acar) (14.10.2015), par. 29; 2012/1137 (Murat Narman) (2.7.2013), par. 49.

50 2013/2744 (Cahit Tekin) (16.7.2014), par. 77 vd.

51 Bunu olumluyan biçimde bkz. Schulze-Fielitz (2001), s. 406 vd.

52 2014/5559 (Sedat Vural) (25.4.2014).

iyi bir örnektir. AYM'nin kararına konu başvuru, başvuru konusu işleme karşı idare mahkemesine başvurunun etkili bir yol olmadığı belirtilerek uygulamanın durdurulmasına karar verilmesi talebiyle yapılmıştır. AYM ise “söz konusu başvuru yollarının pratikte etkili olmadığını gösteren bir örneğin bulunmadığı, aynı konuda daha önce başvurulmuş bir yargı yerince verilen karar da bulunmadığı” gerekçesiyle başvuru yolları tüketilmediğinden başvurunun reddine karar vermiştir.

1 Mayıs 2016 kutlamalarının yapılmasına günler kala, kutlamalarını Taksim'de yapmak isteyen siyasal partilerin ve meslek örgütlerinin AYM kararında tüketilmesi gerektiği belirtilen başvuru yollarını usulüne uygun şekilde tükettiğine ilişkin bir habere medyada rastlanmamıştır. İstanbul Valiliği ile meslek örgütleri arasındaki görüşmeler ve restleşmeler dışında basında herhangi bir habere yer verilmemektedir. Bu durum da AYM'nin 1 Mayıs kararının ne Valilik, ne de diğer toplumsal aktörler nezdinde gerekli etkiyi gösteremediğinin bir işaretidir. O halde yukarıda verilen örnek kararlar ışığında yapılan bu değerlendirmeler bizi nasıl bir yapısal çözüm üretmeye götürebilir?

Almanya'da 1979 yılından 1991 yılına kadar hükümet içinde Adalet Bakanlığı'na, yasama işlemini gerektiren FAYM kararlarının listelenmesi, konuyla ilgili ve yetkili bakanlıkların yasama faaliyeti için gerekli çalışmaları yapıp yapmadıklarının denetlenmesi ve koordinasyonu görevi verilmişti. İptal edilen ya da anayasa şikayetine konu ihlalin kaynağını oluşturan yasama işleminin düzenlediği alandan sorumlu bakanlığın yetkisinde olan izleme ve düzeltme yükümlülüğüne ek olarak, Adalet Bakanlığı'na koordinasyon görevinin verilmesi, konunun önemine işaret etmektedir. Bu usulün benimsenmesinin nedeni olarak, FAYM'nin eski başkanlarından Ernst Benda'nın FAYM kararlarının icrası konusunda yavaş davranıldığı konusunda devletin değişik kademelerinde dile getirdiği şikayetler gösterilmektedir⁵³.

FAYM göreve başladığı andan itibaren çok kısa bir süre içinde, kararlarının muhatapları bakımından bunların icrasına yönelik ve icra koşullarına ilişkin farklı usuli araçlar geliştirmeyi başarmıştır. Özellikle norm denetiminde FAYM'nin geliştirdiği “yasama yükümlülüğü” kararları (*Gesetzgebungsaufträge*) yasamayı belli konularda ve belli bir sürede yasa

53 Gawron/Rogowski (2015), s. 159; Gawron/Rogowski (2002), s. 247. 1991'den itibaren bu pratikten neden vazgeçildiği konusunda literatürde bir açıklama bulunamamıştır. Nedenler konusunda ancak akıl yürütülebilir. En makul sebep, her bir bakanlığın kendi bünyesinde böyle bir takibi yapma konusunda bir teamül geliştirmesi ve bir bakanlığın koordinasyonuna ihtiyaç duyulmaması olabilir.

çıkartmaya zorlayarak FAYM kararlarının icrasını güvence altına almıştır. Ancak buradaki başarı elbette sadece Anayasa Mahkemesi'ne ait değildir. Tam aksine, icra talebine sistemsel olarak karşılık veren ve rasyonelleştirilmiş bir yasama sürecini devreye sokan siyasi sistem sayesinde bu başarı elde edilmiştir⁵⁴.

Türkiye'ye bakıldığında, Anayasa Mahkemesi'nin ve kararlarının muhataplarının perspektifinden iki yönlü kurumsallaşma ihtiyacı olduğu tespit edilebilir:

1. Anayasa Mahkemesi cephesinden bakılacak olursa, Mahkeme'nin, verdiği her kararın icrasıyla ilgili olan kurumu tespit ederek, kararının bu kuruma iletilmesi konusunda aktif bir rol oynaması gerekli görünmektedir. 6216 sayılı Kanunun 50/I maddesindeki yetkinin icra araçlarını da kapsayacak şekilde kullanılmasına bir engel olmamasına rağmen, kuvvetler ayrılığı ilkesi çerçevesinde AYM'nin çekingen davranması anlaşılabilir. Ancak verilen ihlal kararının gereklerinin, tekrar bir ihlalin ortaya çıkmasını engelleyecek tedbirlerin alınması amacıyla ilgili kurum somutlaştırılarak bir diyaloga geçilmesi kaçınılmazdır.

AYM'nin, özellikle "kanunilik şartı gerçekleşmediği için" verdiği ihlal kararlarının Adalet Bakanlığı kadar TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı'nı da ilgilendirdiği ortadadır. Bu türden ihlal kararlarında en azından bir paragrafta kanuni düzenleme gerekliliğinin vurgulanması ve kararın bu kurumlara bu vurguyla iletilmesi, gelecekteki ihlal kararlarını engelleyici bir nitelik taşıyacaktır.

Eski AYM üyelerinden Sacit Adalı, Mahkeme'nin yetkileri arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın, verdiği kararların sonucunu takip edememesinin bir sorun oluşturduğunu, bunun için de "Mahkeme'nin kendi içinde bir birim kurmak suretiyle bunları izlemesinde, hatta gerektiğinde ikazda bulunmasında fayda vardır" önerisinde bulunmaktadır⁵⁵. Ancak kuvvetler ayrılığı ilkesi gereğince böyle bir uyarı mekanizmasının kurulması ya da etkili

54 Rogowski (2013), s. 130. Bu çerçevede Niklas Luhmann'ın mahkemelerin dış etkenlere bağımlı olduğu konusundaki uyarısını akıldan çıkarmamak yararlı olacaktır. Bkz. Niklas Luhmann (1974), *Rechtssystem und Rechtsdogmatik*, Stuttgart: Kohlhammer; Niklas Luhmann (1992), "Some Problems with Reflexive Law", Gunther Teubner/Alberto Febbrajo (Hrsg.), *State, Law and Economy as Autopoietic Systems. Regulation and Autonomy in a new Perspective* içinde, Milano: Giuffré, s. 389-415.

55 Sacit Adalı (2012), "Anayasa Mahkemesi Kararlarının İnfazı", *Journal of Business Economics and Political Science (JOBEPS)*, Vol:1, No:1, s. 7.

şekilde işletilmesi mümkün görünmemektedir. Bunun da ötesinde ikazın gerçek bir icra gücü olmadığı sürece AYM'nin devlet organları nezdindeki prestijini zedelemesi ve etkisinin azalması olasılığı da dikkate alınmalıdır.

2. Kararların muhatabı olarak yasama ve yürütme organlarının, bireysel başvuru sahibinin şikayetleri somut olay açısından karşılanmış olsa bile, gelecekte başka ihlallerin yaşanmaması için bir yasama faaliyeti gerekiyorsa ya da idarenin yasayı yorumlama ve uygulanmasında bir değişiklik zorunlu ise, bu halde bunun ilgili bakanlık tarafından bir yasa tasarisına dönüştürülmesi ya da bir kararname, genelge vb. bir idari işlemle idari pratiğin değişmesinin normatif alt yapısını hazırlamaları gereklidir. Bunun için de her bir bakanlık ve TBMM Kanunlar ve Kararlar Başkanlığı bünyesinde AYM kararlarının takibinden ve icrasının sağlanmasından sorumlu bir birim kurulması, etkili bir işbirliği için yararlı olacaktır.

Bu birimler arasında koordinasyon sağlanması için bir bakanlığın görevlendirilmesi zorunlu değildir. Ancak Adalet Bakanlığı'nın bireysel başvuru davalarına başından beri müdahil olmasından dolayı, ek bir birim gereksiz koordinasyonun Adalet Bakanlığı tarafından sağlanması ve gözetim yükümlülüğünün kendisine verilmesi düşünülebilir.

3. Diğer toplumsal aktörler bakımından ise AYM kararlarının özünün anlaşılır biçimde kamuoyuna duyurulması büyük önem taşımaktadır. Halen uygulanmakta olan "kararlara ilişkin basın duyuruları"nın, basın tarafından daha çok haber yapılmasının sağlanması, kararların hukukçu olmayan muhatapları tarafından öğrenilmesini ve eylemlerini buna göre yönlendirmesini sağlayacaktır.

Sonuç

AYM kararlarının bağlayıcılığı ve icrası, son kertede kararların ikna edici gücüne, yani gerekçelerinin tutarlı ve istikrarlı olmasına bağlıdır. Öncelikle derece mahkemeleri, bunun yanı sıra yasama ve yürütme organları ancak bu koşullarda AYM kararlarına uymayı seçeceklerdir. AYM'nin kendisi bu koşulları sağlayamadığı sürece, kararların icrasına ilişkin zorlayıcı normatif düzenlemelerin etkili olamayacağı açıktır⁵⁶.

Almanya'da da FAYM ile derece mahkemelerinin ilişkisi her zaman çizgisel şekilde ve pozitif gelişmemiştir. 1990'lı yıllardan itibaren temel hak

56 Schulze-Fielitz (2001), s. 394. Aynı şekilde Blankenburg/Treiber (1982), s. 550.

ve özgürlüklerin yorumlanmasında motor işlevi gören FAYM içtihatları bazı alanlarda özellikle yüksek yargı organlarının direnciyle karşılaşmıştır. Ancak Türkiye, hızlanan çağımızda FAYM, İspanya Anayasa Mahkemesi ve AIHM'nin deneyimlerinin bilgisine sahipken, onların geçirdiği uzun gelişim ve dönüşüm sürecini bizzat yaşama lüksüne sahip değildir. Bu nedenle kurumsal ilişki ve maddi anlamda etkileşimden yararlanılırken, kararların icrası konusundaki sorunlar da bir bütün olarak ele alınmalıdır.

1950'li ve 1960'lı yıllarda ABD'deki ırk ayrımcılığının Supreme Court kararlarına rağmen nasıl uzun bir süre diğer devlet organları tarafından hayata geçirilmediğini ve kararların icrasının ihmali/reddedilmesi yoluyla yargı organları ile diğer toplumsal aktörler arasındaki uçurumun somutlaştığını gösteren A. Heldrich'in çalışmasının sonuçları⁵⁷, aslında kararlarının icrası üzerinde hiçbir gücü olmayan Kıta Avrupası anayasa mahkemeleri için de geçerlidir. Bu nedenle AYM kararlarının icrasının ancak kurumlar arası diyalogla sağlanabileceğinin bilincinde olunması gerekir. Ancak önemle vurgulanması gereken husus, bu diyalogun hiyerarşik bir boyut taşımamasının, AYM'nin bireysel başvuru kararlarının bağlayıcı olmadığı ve icrasının isteğe bağlı olduğu anlamına gelmeyeceği gibi, diğer organlara AYM kararlarını dikkate almama, kararın gerekçelerini ve yapılması gerekenleri göz ardı etme yetkisi de vermediğidir. Kamu gücünü kullanan bütün organların ortak amacı olan, hukuk devleti çerçevesinde temel hak ve özgürlüklerin korunması ilkesinin, ortak eylem paydası olduğunun hatırlanması, bu diyalogun sağlanmasını hiç kuşkusuz kolaylaştıracaktır.

57 A. Heldrich (1972), "Höchststrichterliche Rechtsprechung als Triebfeder sozialen Wandels. Betrachtungen zur Entwicklung und Auswirkung der Judikatur des amerikanischen Obersten Gerichtshofs in der Rassenfrage", M. Rehbindler/H. Schelsky (Hrsg.), *Zur Effektivität des Rechts. Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie*, Bd. 2 içinde, s. 331 vd. Aktaran Blankenburg/Treiber (1982), s. 549.

KAYNAKÇA

- Adalı, Sacit (2012): "Anayasa Mahkemesi Kararlarının İnfazı", *Journal of Business Economics and Political Science (JOBEPS)*, Vol:1, No:1, 1-8.
- Battis, Ulrich/Grigoleit, Klaus Joachim (2001): "Die Entwicklung des versammlungsrechtlichen Eilrechtsschutzes – Eine Analyse der neuen BVerfG-Entscheidungen", *Neue Juristische Wochenschrift (NJW)*, s. 2051-2055.
- Baum, L. (1976): "Implementation of Judicial Decisions: An Organizational Analysis", *American Politics Quarterly*, Vol. 4, s. 86-114.
- Becker, Theodore L. (1975): *The Impact of Supreme Court Decisions. Empirical Studies*, NY: OUP.
- Bethge, Herbert (2004): "Die Rechtskraft im Verfassungsprozessrecht", Christian Heinrich (Hrsg.), *Festschrift für Hans-Joachim Musielak* içinde, München: C.H.Beck, s. 77-103.
- Biehler, Gernot (1991): "Zur Bindungswirkung von Urteilen des Bundesverfassungsgerichts", *Deutsches Verwaltungsblatt (DVBl.)*, s. 1237-1239.
- Blankenburg, Erhard/Treiber, Hubert (1982): "Die geschlossene Gesellschaft der Verfassungsinterpreten", *Juristenzeitung*, s. 543-551.
- Bryde, Brun-Otto (2001): "Tatsachenfeststellungen und soziale Wirklichkeit in der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts", Peter Badura/Horst Dreier (Hrsg.), *50 Jahre Bundesverfassungsgericht* (Bd. 1) içinde, Tübingen: Mohr Siebeck, s. 533-561.
- Canon, Bradley C./Charles A. Johnson (1999): *Judicial Policies. Implementation and Impact*, 2. Edition, Washington D.C.: CQ Press.
- Döner, Ayhan (2008): "Anayasa Mahkemesi Kararlarının Gereçlerinin Bağlayıcılığına İlişkin Bazı Sorunlar", *Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan, C. II. (Anayasa Hukuku)*, Ankara: Yetkin Yayınları, s. 215-233.
- Duran, Lütfi (1984): "Türkiye'de Anayasa Yargısının İşlevi ve Konumu", *Anme İdaresi Dergisi*, Sayı: 3, C. 17, s. 3-27.
- Endemann, Wolfgang (1970): "Zur Bindungswirkung von Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts im Verfassungsbeschwerdeverfahren", Theo Ritterspach/Willi Geiger (Hrsg.), *Festschrift für Gebhard Müller* içinde, Tübingen: Mohr Siebeck, s. 21-38.

- Gawron, Thomas (2013): "Das ferne Gericht – Wirkungsanalysen zum Verhältnis zwischen Bundesverfassungsgericht und Verwaltungsbehörden, Michael Wrase/Christian Boulanger (Hrsg.), *Die Politik des Verfassungsrechts. Interdisziplinäre und vergleichende Perspektiven auf die Rolle und Funktion von Verfassungsgerichten* içinde, Baden-Baden: Nomos, s. 217-240.
- Gawron, Thomas/Rogowski, Ralf (1991), *Drei Seiten des Bundesverfassungsgerichts*", *Die alte Republik: Kontinuität und Wandel* (Leviathan Sonderheft 12), s. 336-353.
- Gawron, Thomas/Rogowski, Ralf (1991): "The Autonomy of Constitutional Courts", *HiMoN Diskussionsbeiträge* (151/91).
- Gawron, Thomas/Rogowski, Ralf (2002): "Implementation of German Federal constitutional Court Decisions: Judicial Orders and the Federal Legislature", Ralf Rogowski/Thomas Gawron (Eds.), *Constitutional Courts in Comparison. The U.S. Supreme Court and the German Federal Constitutional Court* içinde, New York: Berghahn Books, s. 239-256.
- Gawron, Thomas/Rogowski, Ralf (2015): "Die Wirkung des Bundesverfassungsgerichts", Robert Chr. van Ooyen/Martin H.W. Möllers (Hrsg.): *Handbuch Bundesverfassungsgericht im politischen System* içinde, 2. Auflage, Wiesbaden: Springer VS, s. 153-168.
- Gawron, Thomas/Rogowski, Ralf (1996), "Effektivität, Implementation und Evaluation. Wirkungsanalyse am Beispiel von Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts", *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, Jg. 17, Heft 2, s. 177-220.
- Gözler, Kemal (2015): *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 18. Baskı, Bursa: Ekin.
- Hakyemez, Yusuf Şevki (2008): "Anayasa Mahkemesi Karar Gerekçelerinin Bağlayıcılığı Sorunu", *Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan, C. II. (Anayasa Hukuku)*, Ankara: Yetkin Yayınları, s. 365-397.
- Heun, Werner (2012): *Die Verfassungsordnung der Bundesrepublik Deutschland*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Hof, Hagen/Schulte, Martin (Hrsg.) (2001): *Wirkungsforschung zum Recht III: Folgen von Gerichtsentscheidungen*, Baden-Baden: Nomos.
- Kadenbach, Ernst (1955/1956): "Zur bindenden Wirkung der Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts", *Archiv des öffentlichen Rechts*, s. 385-422.

- Lepsius, Oliver (1995): "Zur Bindungswirkung von Bundesverfassungsgerichtsentscheidungen", Rupert Scholz u.a. (Hrsg.), *Realitätsprägung durch Verfassungsrecht* içinde, s. 103-117.
- Luhmann, Niklas (1974): *Rechtssystem und Rechtsdogmatik*, Stuttgart: Kohlhammer.
- Luhmann, Niklas (1992): "Some Problems with Reflexive Law", Gunther Teubner/Alberto Febbrajo (Hrsg.), *State, Law and Economy as Autopoietic Systems. Regulation and Autonomy in a new Perspective* içinde, Milano: Giuffrè, s. 389-415.
- Lübbe-Wolff, Gertrude /Huf, Hagen (Hrsg.) (1999): *Wirkungsforschung zum Recht*, Baden-Baden: Nomos.
- Nörr, Knut Wolfgang (2006): "Zur Bindungswirkung von Entscheidungsgründen: das Beispiel des deutschen Verfassungsgerichts", W. Hamilton Bryson/Serge Dauchy (Hrsg.), *Ratio decidendi. Guiding Principles of Judicial Decisions* içinde, Berlin: Duncker&Humblot, s. 271-281.
- Özbudun (2014): *Türk Anayasa Hukuku*, 15. Baskı, Ankara: Yetkin.
- Rogowski, Ralf (2013): "Constitutional courts as autopoietic organisations", Michael Wrase/Christian Boulanger (Hrsg.), *Die Politik des Verfassungsrechts. Interdisziplinäre und vergleichende Perspektiven auf die Rolle und Funktion von Verfassungsgerichten* içinde, Baden-Baden: Nomos, s. 123-136.
- Rogowski, Ralf / Gawron, Thomas (Eds.) (2002): *Constitutional Courts in Comparison. The U.S. Supreme Court and the German Federal Constitutional Court*, New York/Oxford.
- Rottleuthner, Hubert (1981): *Rechtstheorie und Rechtssoziologie*, Freiburg i.Br.: Alber.
- Rottleuthner, Hubert (1999), "Wirkungsforschung im Bereich des Verfahrensrechts", Hagen Hof/Gertrude Lübbe-Wolff (Hrsg.), *Wirkungsforschung zum Recht I* içinde, Baden-Baden: Nomos, s. 43-64.
- Rupp, Hans G. (1968): "Zur Bindungswirkung der Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts", *Tübinger Festschrift für Eduard Kern* içinde, Tübingen: Morh Siebeck, s. 403-422.

- Sağlam, Fazıl (1996): “Yetki ve İşlev Bağlamında Anayasa Mahkemesi’nin Yasama, Yürütme ve Yargı ile İlişkisi”, *Anayasa Yargısı*, Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları, C. 13, s. 43-76.
- Sağlam, Fazıl (2004): “Anayasa Yargısının Bazı Sorunları”, *Bülent Tanör Armağanı*, İstanbul: Legal Yayınları, s. 524-550.
- Schulze-Fielitz, Helmuth (2001): “Wirkung und Befolgung verfassungsgerichtlicher Entscheidungen”, Peter Badura/Horst Dreier (Hrsg.), *50 Jahre Bundesverfassungsgericht* (Bd. 1) içinde, Tübingen: Mohr Siebeck, s. 385-420.
- Stricker, Georg (1995): “Subjektive und objektive Grenzen der Bindungswirkung verfassungsgerichtlicher Entscheidungen gemäß § 31 Abs. 1 BVerfGG”, *Die Öffentliche Verwaltung (DÖV)*, s. 978-985.
- Tanör, Bülent/Necmi Yüzbaşıoğlu (2015): *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, 14. Baskı, İstanbul: Beta.
- Tunç, Yaşar (2010): “Anayasa Mahkemesi Kararlarının Bağlayıcılığı Konusuna Farklı Bakış”, *Terazi Hukuk Dergisi*, Sayı: 47, s. 29-40.
- Vogel, Klaus (1976): “Martin Drath u.a. (Hrsg.), *Bundesverfassungsgericht und Grundgesetz. Festschrift aus Anlaß des 25jährigen Bestehens des Bundesverfassungsgerichts* içinde, Tübingen: Mohr Siebeck, s. 568-627.
- Volkman, Uwe (2013): *Grundzüge einer Verfassungslehre der Bundesrepublik Deutschland*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Voskuhle, Andreas (2010): “Der europäische Verfassungsgerichtsverbund”, *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht (NVwZ)*, s. 1-8.
- Wasby, Stephen L. (1970): *The Impact of the United States Supreme Court: Some Perspectives*, Homewood.
- Wischerman, Norbert (1979): *Rechtskraft und Bindungswirkung verfassungsgerichtlicher Entscheidungen*, Berlin: Duncker&Humblot.
- Yıldırım, Turan (1993): “Anayasa Mahkemesi Kararlarının Bağlayıcılığı”, *Amme İdaresi Dergisi*, Sayı 4, C. 26, s. 69-80.
- Ziekow, Jan (1995): “Die Bindungswirkung der Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts”, *Jura*, s. 522-529.